

С. ВЕРБИЧ

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ОНІМНА ЛЕКСИКА:
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Онiмний простiр українцiв формувався протягом тривалого часу. I сьогодні можна розглядати українську онiмну лексику крiзь призму iсторiї українського народу (для кожної епохи характерний свiй специфiчний iменник), що, власне, i робить вiддiл ономастики Інституту української мови НАН України. Однак не менш цікаво поглянути на функціонування української онiмної лексики в певному синхронному зрiзі, зокрема в перiод iз кiнця ХХ (90-і роки) i поч. ХХІ ст., коли на національний iменник стали особливо впливати рiзноманiтні змiни в сучасному соціально-політичному середовищі.

У кожній мові чітко протиставлено двi групи лексики – апелювiтвну (загальнi назви) й онiмну (власнi назви). Основна універсальна функція власних назв – iндивідуальне найменування окремих одиничних об'єктiв. Iнакше кажучи, загальнi назви об'єднують певнi однорiднi об'єкти, узагальнюють їх, а власнi, навпаки, їх диференціюють. Отже, онiми не пов'язанi безпосередньо з поняттями, але вториннi щодо апелювiтвiв. Спостережено також, що на граматичному й словотвірному рiвнях мови

мiж онiмною та апелювiтвною лексикою iснують певнi вiдмiнностi, наприклад, те, що в певному мовному середовищі характерне для загальних назв, може бути вiдсутнiм у сфері власних назв i навпаки. Це проявляється в оригiнальних дериваційних моделях онiмiв, особливостях словозмiни й правопису.

Розрiзняють рiзнi макрокласи онiмiв: 1) антропонiми (власнi особовi iмена людей); 2) топонiми (власнi географiчнi назви), якi подiляються на певнi тематичнi групи; 3) зоонiми (клички тварин); 4) теонiми (власнi назви рiзноманiтних божеств); 5) мiфонiми (власнi назви мiфiчних iстот); 6) космонiми (власнi назви об'єктiв зоряного неба); 7) ергонiми (власнi назви органiзацій, виробничих та суспiльних об'єднань); 8) хрононiми (власнi назви вiдрiзкiв часу, iсторичних подiй); 9) хрематонiми (власнi назви численних матерiальних предметiв та витворiв духовної культури); 10) потонiми (рiзноманiтнi власнi назви в художнiх творах). Сукупнiсть усiх власних назв становить онiмний простiр конкретної мови, який має свої самобутнi ознаки, незважаючи на те що онiми iснують в усiх мо-

© ВЕРБИЧ Святослав Олексійович. Кандидат фiлологiчних наук. Старший науковий співробітник вiддiлу ономастики Інституту української мови НАН України (Київ). 2008.

вах світу. Якщо, наприклад, географічне середовище універсально визначає внутрішню форму багатьох топонімів, то вплив культури, історії того чи іншого народу, його соціального середовища на національний іменник може мати свої місцеві особливості. Ю.О. Карпенко слушно зауважує, що специфіку українського онімкону становить і його реєстр, і характерні фонетичні трансформації особових імен, суттєво відмінні від близькоспорідненої російської мови, і розмаїття зменшено-пестливих форм антропонімів, і різноманітні словотворчі засоби та їх продуктивність тощо [8: 83].

Характеризуючи сучасний український іменник, слід відзначити, що динамічні процеси найбільшою мірою зачепили три макрогрупи онімної лексики: антропоніми, топоніми, ергоніми. У такій послідовності й спробуємо охарактеризувати вплив сучасних інтра- та екстралінгвальних факторів на зазначені класи онімів.

І. АНТРОПОНІМИ.

Загальновідомо, що власні особові назви відіграють у житті кожного індивіда й суспільства в цілому дуже значну роль, адже ім'я людини — це родинний і соціальний знак, який супроводжує її протягом життя (а багатьох і після смерті, як-от різні меморіальні назви) в різних сферах буття. Мовна культура, що реалізується у сфері особових назв, ґрунтується, з одного боку, на мовних чинниках, а з другого — на позамовних. Оскільки власна назва загалом, а особова зокрема — це передусім мовна одиниця, то й основну роль у її функціонуванні повинні відігравати закони мови. Йдеться, безумовно, про літературну мову як наддіалектний стандарт, що об'єднує всіх членів суспільства. У контексті сказаного основної ваги набуває поняття літературної норми, яка відокремлює те, що стосується літературного слововживання, від того, що стоїть за його межами [7: 116]. Від-

хилення від норми у сфері антропонімної лексики сучасної української мови найбільшою мірою проявляється у відмінюванні особових назв; творенні форм кличного відмінка; творенні імен по батькові; відтворенні українських антропонімів російською мовою і навпаки тощо. Передовсім впадає у вічі ігнорування багатьма журналістами, чиновниками (загалом освіченими й публічними людьми) відмінювання українських прізвищ із суф. **-ко, -енко** (не відмінюються лише жіночі прізвища такого типу), наприклад: *Андрія Шевченко, Віталія Кличко*. Чимало труднощів для мовців викликає відтворення відмінкової парадигми для українських прізвищ прикметникового типу з присвійним суф. **-ів** на зразок *Марків, Ковалів, Пономарів*, що часто відмінюють як російські, наприклад: *Ковальов, Пономарьов*. Сучасний правопис як нормативні пропонує два варіанти відмінювання: *Ковалева, Маркова, Пономарева; Ковалеву, Маркову, Пономареву / Коваліва, Марківа, Пономаріва; Коваліву, Марківу, Пономаріву*. На нашу думку, в новому варіанті правопису варто було б закріпити лише перший варіант, закономірний з погляду фонетики української мови [1: 79]. У контексті сказаного слід згадати й про нехтування фонетичною особливістю української мови — чергування **о, е** (відкритий склад) з **і** (закритий) при відмінюванні таких двоосновних українських прізвищ, як наприклад: *Білокінь, Кривоніс, Чорновіл*, що, зокрема, в родовому відмінку набувають форми *Білоконя, Кривоноса, Чорновола*, а не *Білокіня, Кривоніса, Чорновіла*.

Низка українських прізвищ утворена лексико-семантичним способом від назв осіб за родом їхньої діяльності, наприклад: *Швець, Жнець* тощо. Чинний «Український правопис» розмежовує відмінювання омонімічних апелятивів та онімів. Якщо загальна назва *швець* у родовому відмінку матиме форму *шевиця*, то власна назва *Швець* — *Шве-*

ця [14: 105]. Відповідно, дбаючи про нормативність літературного мовлення, слід дотримуватися цієї рекомендації.

У своєму повсякденному спілкуванні ми часто звертаємося до когось з того чи іншого приводу. У цій комунікативній ситуації варто уникати помилок, пов'язаних із творенням неправильних форм кличного відмінка, наприклад, для чоловічих імен: *Андріє, Валеріє* та ін. Згідно з морфологічними нормами української мови, закінчення є характерне для жіночих імен, як-от *Марія, Надія*, а для згаданих чоловічих — флексія ю: *Андрію, Валерію*.

В українському офіційно-діловому мовленні закріпилася трилексемна формула іменування особи — ім'я, ім'я по батькові, прізвище. Крім усього іншого, тут важливо правильно утворювати форми імен по батькові від твірних імен, пам'ятаючи, що від чоловічих антропонімів імена по батькові творимо за допомогою суф. **-ович** (**-ьович**, **-йович**), а від жіночих — **-івна** (**-ївна**). Отже, однозначно помилкові утворення *Андрієвна, Миколаєвич, Сергієвич*.

Актуальною для практики функціонування імен, прізвищ у конкретній мовній ситуації є проблема відтворення українських прізвищ російською мовою, а російських українською. Особливо помітна ця проблема в офіційних документах. Звернімо увагу на такі очевидні її прояви:

1) неправильне написання основ прізвищ, похідних від ідентичних власних або загальних назв, наприклад: *Львовський, Пивовар*. Такі антропоніми, як слушно зауважує І.В. Єфименко, треба писати відповідно до орфографії тих українських слів, від яких вони утворені, а не калькувати російську графічну форму [6: 23]. Таким чином, правильно писати треба *Львівський* і *Пивовар*;

2) неправильне написання генетично спільних для української і російської мов суфіксів **-ик**, **-ич** в основах власних осо-

бових назв, наприклад: *Москвічев, Туніков*, які, згідно з чинним правописом, українською слід писати *Москвичев, Туников*;

3) відтворення українських і російських особових назв у офіційних документах. Наприклад, рос. *Владимир, Михаил* записують українською *Владімір, Міхаіл*. Однак тут варто пам'ятати, що в подібних випадках ідеться не про переклад оніма, а про заміну імені в одному національно-мовному оформленні ім'ям в іншому національно-мовному оформленні [6: 23-24]. Сказане стосується насамперед близькоспоріднених мов із генетично спільним іменником. На сьогодні ж чинний правопис не практикує транскрибування російських особових імен.

Останнім часом помічаємо тенденцію потрапляння в офіційні документи розмовно-побутових чи скорочених варіантів імен, як-от *Леся, Маша*. Тут варто пам'ятати, що в офіційних документах має бути зафіксована кодифікована форма ідентифікації особи. З цього приводу цікавий досвід Чехії, де під час запису актів громадянського стану можна вибирати лише основну, літературну форму реально засвідченого імені [9: 66].

II. ТОПОНІМИ.

Топоніми об'єднують різні класи назв географічних об'єктів — населених пунктів (ойконіми), річок, потоків (гідроніми), вулиць, проспектів (урбаноніми) тощо. У сфері функціонування цієї групи власних назв теж чимало відхилень від норми, що не сприяє підвищенню рівня культури мови й загалом культури держави. Звернімо увагу на такі проблемні аспекти: відмінювання і правопис власних географічних назв; творення відтопонімних прикметників; перейменування власних географічних назв.

В українському топоніміконі виділяється група складних назв поселень на зразок *Кам'янець-Подільський, Рава-Руська*. У засобах масової інформації натрапляємо

на неправильні форми відмінювання таких назв, наприклад: *Кам'янець-Подільського, Рава-Руської*. Однак, згідно з нормами чинного українського правопису, географічні назви, що складаються з іменника та прикметника чи прикметника та іменника, відмінюються в обох частинах [14: 120]. Отже, правильно потрібно відмінювати *Кам'яниця-Подільського, Рави-Руської* і т. д.

В українському топонімному просторі функціонують назви, для означення яких часто використовуємо номенклатурні слова на зразок *місто, село, річка* та ін., наприклад: місто *Київ*, річка *Дніпро*, село *Мар'янівка*. Відмінюючи такі словосполучення, мовець часто опиняється перед дилемою: як правильно: на річці *Дніпро* чи на річці *Дніпрі*, у селі *Мар'янівка* чи в селі *Мар'янівці*, у місті *Київ* чи в місті *Києві*? Мовна практика засвідчує узгодження форми місцевого відмінка загальної назви з місцевим відмінком власної. Однак таке узгодження стосується не всіх номенів. Воно прийнятне для широковживаних апелятивів, як-от *місто, село, річка*, але невластиве для *острів, півострів, станція* та ін. На думку Л.К. Граудіної, це зумовлено тим, що для назв частовживаних топооб'єктів ризик спотворити вихідну форму топоніма під час відмінювання незначний, а для назв невеликих поселень, гір тощо (рідковживаних) власну назву слід, очевидно, подавати у формі називного відмінка при непрямому відмінкові загальної назви [5: 135].

Привертають увагу також прикметники із суф. **-ськ-**, утворені від певних топонімів, основа яких закінчується на приголосні **г, ж, з; к, ч, ц; х, ш, с**. У результаті такого поєднання з'являються нормативні звукосполучення **-зьк-, -цьк-, -ськ-**. Ураховуючи сказане, написання прикметників *збаражський, кременчукський* не відповідає нормам української орфографії.

Мовленнєва ситуація часто вимагає від мовців утворити від певного ойконіма (на-

зви поселення) відповідні прикметники із суф. **-ськ-**. У таких випадках треба, очевидно, керуватися сформованими мовними правилами й усталеними традиціями. До послуг користувача сьогодні «Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України» В.О. Горпинича, який зауважує, що пропонується праця є першою спробою лексикографічного впорядкування цієї надзвичайно актуальної лексики [3: 6]. В іншій своїй праці згаданий дослідник зазначає, що для творення відтопонімних прикметників в українській мові вживається 11 суфіксів: **-ськ-ий, -іськ-ий, -анськ-ий, -енськ-ий, -инськ-ий, -ецьк-ий, -ицьк-ий, -ейськ-ий, -овецьк-ий, -анецьк-ий, -инецьк-ий**. Оскільки їхні значення подібні, то кожен може взаємодіяти з топонімами будь-якої структури [4: 3]. У цьому, напевно, й полягає причина творення від топонімів однієї структури різних відтопонімних прикметників, наприклад: *Бабинці — бабинецький; Корсунці — корсунський*, що збігається з прикметником, похідним від назви м. Корсунь; *Беримівці — беримівський; Біївці — біївський; Семаківці — семаківський*, але *Більшівці — більшовецький, Братківці — братковецький; Вільне (Закарпатська обл.) — вільнівський, а Вільне (Дніпропетровська обл.) — вільнянський; Горбачі — горбачівський*, проте *Локачі — локацький; Розтоки (Чернівецька обл.) — розтоцький*, однак *Розтоки (Івано-Франківська обл.) — розтоківський* [3: 20, 23, 29, 51, 85, 161, 185, 282, 291] тощо. На нашу думку, низка наведених ад'ектонімів є штучною, хоч і вже узвичаєною, тобто такою, що не ґрунтується на відповідних мовних закономірностях. Так, наприклад, від ойконімів *Горбачі, Розтоки* закономірно очікувати прикметників *горбацький* і *розтоцький*, на що вказують фонетичні зміни на межі основи з приголосними **к, ч** і суф. **-ськ-**, а від *Беримівці, Біївці* більш фонетично обґрунтованими видаються похідні *беримовецький* і *бієвецький*,

які спираються на закон закритого / відкритого складу й чергування **о, е** з нулем звука. Можливим шляхом виходу з цієї неоднозначної ситуації є кодифікація саме мовно обґрунтованих похідних форм і дещо більша увага до історичного принципу правопису [17: 24-26].

Одним із дошкульних питань топоніміки залишається сьогодні питання про перейменування назв поселень або так званих малих топооб'єктів у межах населеного пункту. Цей процес особливо актуалізувався з часу здобуття Україною державної незалежності після тривалого її перебування в складі інших держав. Ішлося про усунення з топонімного простору України слідів колишньої політичної та культурно-мовної залежності, що найбільш відчутно проявилася після Другої світової війни, коли «вся Україна стала однією із соціалістичних республік Радянського Союзу, і процес онімної номінації повністю підпорядковувався вимогам марксистсько-ленінської ідеології. Там, де тільки було можливо, реалізувалася установка на увічнення комуністичних ідеалів, партійних лідерів і героїв соціалістичної держави» [10: 520]. Дослідники слушно відзначають, що найбільшою мірою цей процес охопив сферу урбанонімії (**урбанонім** — різновид топоніма; власна назва будь-якого топографічного об'єкта в межах міста [11: 154]), щоправда, з різкою відмінністю між західним і південно-східним регіонами нашої країни. «...У процесі перейменування вулиць, проспектів, площ і т. ін. [на заході України. — С.В.], крім відновлення попередніх назв, стали досить широко використовуватись імена, пов'язані з вітчизняною історією та культурою... У містах південно-східного регіону процеси перейменування відбувалися досить повільно. Центральні вулиці й площі або й уся урбаноніміка [точніше урбанонімія; **урбаноніміка** — підрозділ топонімії, що вивчає урбаноніми. — С.В.] більшості

міст регіону й досі лишається під назвами ім. Леніна, Карла Маркса, Рози Люксембург, Радянська тощо» [13: 166]. Проте й сьогодні в західноукраїнських областях, де спостережено вищий рівень національної свідомості, порівняно зі східними й південними, також трапляються не те що вузькоідеологічні назви вулиць, площ, але й назви населених пунктів, наприклад: селище *Жовтневе* (м. Нововолинськ Волинської обл.), с. *Радянське* (Кременецький р-н Тернопільської обл.). Критерієм об'єктивності й політичної незаангажованості в розв'язанні цієї проблеми мало б стати розуміння того, що кожна назва — це закодована в слові історія, своєрідний пам'ятник нашій минувшині й нашим предкам, адже зі зруйнуванням імені зникає значний пласт культури [15: 100]. Отже, вирішальну роль в оціненні процесу перейменування відіграє все-таки позамовний чинник — світоглядний, культурний, громадянський, патріотичний, оскільки людям не байдуже, як названі вулиці, на яких вони мешкають. На думку М.В. Горбаневського, процедура найменування і перейменування об'єктів у межах міста має ґрунтуватися на науковій основі, тобто на висновках учених-лінгвістів, істориків, географів [2: 46]. Інакше кажучи, ревізувати слід не всі немилозвучні або, на чийсь думку, «застарілі» урбаноніми, оскільки значна частина назв площ, вулиць, бульварів, провулків історична за своєю суттю й неповторна. Крім того, такі назви часто відбивають слова, які вийшли з активного вжитку сучасної мови. Переглянути, очевидно, варто лише ті назви, які, відкинувши попередні, закріпилися в свідомості населення як вузькоідеологічні. Разом із тим сьогодні на порядку денному постає проблема вибору нових географічних назв для тих чи інших топооб'єктів у межах міста (площі, станції метро тощо). У цій ситуації слід опиратися на глибоке вивчення місцевої історії, суспільні й

культурні традиції, здоровий глузд, а також мовну компетентність, не забуваючи при цьому про різноетнічний склад населення багатьох регіонів [16: 70-72].

III. ЕРГОНІМИ.

Останнім часом дедалі більшу увагу дослідників привертають так звані нетрадиційні класи власних назв, зокрема ергоніми, фірмоніми, що зумовлено, очевидно, їхнім мобільним реагуванням на вплив позалінгвальних факторів у процесах номінації. Визначальну роль у найменуванні назв організацій, різних виробничих і суспільних об'єднань, приватних фірм тощо відіграють такі чинники, як суб'єктивні смаки та вподобання найменувачів, незвичність відповідного оніма, порівняно з іншими, зрештою, мода, що зазвичай мінлива і т. д. У сучасній ергонімії досить помітна тенденція до творення власних назв підприємств на основі чужомовних лексем, або, як її називає М. Романюк, вестернізація, наприклад: ТзОВ «БМ-Трейд», КП «Стайлінг ЛТД» й ін. [12: 15-16]. Таку популярність транслітерованих і транскрибованих іншомовних назв спричинила низка чинників, а саме: демократизація українського суспільства, на тлі якої активізувалися контакти українців із Заходом на міждержавному й приватному рівнях, а також трудова міграція багатьох наших громадян переважно в країни Західної Європи, особливо поширена, за іронією долі, на заході України. З іншого боку, помічаємо неправильне написання таких ергонімів, наприклад: АТ «Інвест Консалтінг», NBS «Паблік Рілейшєнз». Однак, за нашими спостереженнями, помітний (хоч і меншою мірою) і російськомовний вплив на процеси номінації відповідних об'єктів, що призводить до появи таких онімів, як «У озера» (кафе; прийменник у тут ужитий замість українського **біля**), «Світлана» (перукарня; укр. *Світлана*) та ін. Ця

тенденція зумовлена, очевидно, тим, що більшість власників таких установ, підприємств є або росіянами, або здебільшого російськомовними українцями, які у своїй діяльності надають перевагу саме російській мові. Розуміння причин цих процесів спонукає до аналізу наслідків і вироблення певних наукових рекомендацій з огляду на те, що в багатьох випадках ергоніми-новотвори суперечать фонетичній структурі української мови й чинному правопису. Звичайно, радити тому чи іншому потенційному власникові керуватися саме такими, а не інакшими вподобаннями ніхто не має права, але апелювати до усвідомлення ним того, що грамотне написання, вимова, узгодження й сполучуваність компонентів у назві організації чи підприємства — це ознака як культури мови, так і загальнолюдської культури, можна й необхідно.

Підсумовуючи запропонований огляд особливостей функціонування онімної лексики на сучасному етапі, тенденцій у сфері номінації осіб та різних географічних об'єктів, доходимо висновку, що суспільне функціонування власних назв потребує постійного контролю, а в багатьох випадках і регулювання з боку лінгвістів. Посильно сприяти мовознавцям у цьому має, безперечно, держава, прийнявши відповідне мовне законодавство.

1. *Вербич С.* Орфографічна норма і власні назви // Мандрівець. — 2006. — №1. — С.78–80.
2. *Горбаневский М.В.* В мире имен и названий. — М., 1983. — 192 с.
3. *Горпинич В.О.* Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України (ойконіми, ад'ектоніми, катойконіми). — Дніпропетровськ, 2000. — 370 с.
4. *Горпинич В.О.* Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімні прикметники). — К., 2001. — 527 с.
5. *Граудина Л.К.* Современная норма склонения топонимов (в сочетании с географическими терминами) // Ономастика и грамматика / Отв. ред. Л.П. Калакуцкая. — М., 1981. — С. 122–145.

6. *Єфименко І.* Актуальні проблеми правопису власних особових назв // Дивослово. — 2004. — №7. — С. 23–25.
7. *Калакуцкая Л.П.* Склонение собственных имен (фамилий) в отношении к норме // Ономастика и норма / Отв. ред. Л.П. Калакуцкая. — М., 1976. — С. 116–139.
8. *Карпенко Ю.* Власні назви // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. — 2-ге вид., випр. і доп. — К., 2004. — С. 83–84.
9. *Кнатова М.* Языковые аспекты общественного функционирования личных имен // Ономастика и грамматика / Отв. ред. Л.П. Калакуцкая. — М., 1981. — С. 66–73.
10. *Луцкич В.В.* Зміни в називанні ХХ століття // Słowiańska onomastyka: Encyklopedia. — Warszawa-Kraków, 2003. — S. 520–521.
11. *Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. — М., 1978. — 129 с.
12. *Романюк М.* Вестернізуємося? (про ономастичну моду) // Урок української. — 2003. — №11–12. — С. 15–16.
13. *Тараненко О.О.* Українська ономастика в системі нових державно-політичних координат // Linguistica slavica: Ювілейний збірник на пошану І.М. Железняк. — К., 2002. — 165–175.
14. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. Потебні, Інститут української мови. — К., 2003. — 240 с.
15. *Фаріон І.* Лінгвістичні наслідки Переяславської (з)Ради 1654 року (або міркування з приводу указу Президента) // Дзвін. — 2003. — №1. — С. 98–104.
16. *Чеховський І.Г., Львчук В.Б.* Порухнення історичних традицій топонімії краю у радянський період (за матеріалами Новоселицького району) // Буковина — мій рідний край: Матеріали ІІІ історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців (Чернівці, 17 травня 1998 р.). — Чернівці, 2000. — С. 70–72.
17. *Шульгач В.П.* До проблеми творення відтопонімних прикметників в українській мові // Мовознавство. — 2000. — №2-3. — с. 24–32.

С.О. Вербич

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ОНІМНА ЛЕКСИКА:
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Резюме

У статті приділено увагу функціонуванню онімної лексики в період із кінця ХХ (90-і роки) і початку ХХІ ст., коли на національний іменник стали впливати різноманітні зміни в сучасному соціально-політичному середовищі.

S.O. Verbych

**MODERN UKRAINIAN ONYMIC VOCABULARY:
FUNCTIONAL ASPECT**

Summary

The article concentrates on the functioning of Ukrainian onymic vocabulary in the period from the end of the 20th century (90 s) and the beginning of the 21st century, when various changes in the social and political environment started to have a particular influence on the national noun.